

Ф.И. Успенский, *История Византийской империи.*
Том первый. Издание Брокгауз-Ефрон. С.-Пб. (без року),
ст. XIX+872 in 4. Цена 22 руб.¹

“Майже у всіх європейських літературах є проби об’яснення культурного значіння “візантизма”, пише автор на початку своєї книги. “Робилися такі проби і в Росії, і в нашій літературі навіть сильніше, ніж де інде, проводилася гадка про всесвітньо-історичне значіння Візантії. Була навіть пора – і не так давно се – коли на русских покладалися надії, що вони візьмуть на себе всестороннє розроблення теми про візантизм і культурне його значіння та дадуть розв’язку сеї загадки, яка займала багатьох. Але тепер, коли студіюванням візантійської історії займаються німці, французи, англичане, італіанці та інші народи, коли за кордоном з’явилися спеціальні наукові органи, присвячені візантійським студіям, ми стратили, мабуть безповоротно – приналежне нам се право сказати нове слово в сій області”.

Се правда. Тим не менше, від автора, найвизначнішого візантиста, якого мала Росія після пок. Васілевського, – від чоловіка, який сорок літ працював в сій області, і двадцять літ стояв на чолі спеціального інститута, заснованого Росією в Царьгороді, можна було сподіватися багато, і звістка про приготовану ним історію Візантії, що з’явилася тому кілька літ, мусить збудити великі надії й очікування. Сам автор одначе у вступі дає вислів деяким сумнівам щодо своєї праці, висловлюючи свій жаль, що тільки тепер публікує його роботу, задуману ним двадцять п’ять літ тому, і зводячи до купи ріжні відділи її, тепер помічає в ріжних частях її “ріжницю настроїв і неоднаковість загальної ідеї” (с. XI).

Дійсно недоговореність, непевність і неоднотайність поглядів навіть в основних питаннях – в оцінці того, що автор зве сим не дуже відповідним, бо двозначним іменем “візантизму”, його складових елементів, його вартости, його відносин до західно-європейського життя і культури, дають себе сильно відчувати. Чи се результат обережного віку, в яким автор публікує свою працю, – розчаровать на склоні життя в можливости категоричних, певних розв’язок історичних питань, які займали його, – чи може наслідок самого способу оброблення праці в ріжних часах поодинокими частками, не перетвореними, не перетопленими в одноцільний моноліт

¹ Перше видання: Український науковий збірник. Видання Українського наукового товариства у Києві, вип. II (Москва 1916). – Д.Г.

огнем натхненної наукової творчості, се розуміється трудно сказати. Повторення в різних розділах – наведення тих самих текстів, повертання кількома наворотами до тих самих фактів, тих самих гадок, розмокування по кільки разів з виложенням якихось принципіальних річей, котрі кінець кінцем зістаються невиясненими – диспропорція між шумними обіцянками і викладом сірим і невиразним, який губиться в різних зовсім не проречистих фактах, без яснійшого освітлення, все се дає вражіння – або недоношеного, або якогось переношеного плоду, викликає вражіння недбалости.

Правда, сей том становить тільки “первый подготовительный к собственной истории Византии том” (с. 790). Одначе все видання обраховане тільки на три томи, перед нами ціла третина його, і можна тільки пожалувати, що тут так багато зайвого, властиво зовсім не потрібного для вияснення того, що ставить своїм завданням – істоти візантизма, і так багато бракує того, що читач міг би домагатися від такого твору.

Том складається з вступної статті: “Сходства и различия в историческом развитии Запада и Востока” (с. 1–36) і з трьох частин, які оглядають історію IV–VIII вв. в хронологічних розділах: період I, до 527 р. – “Элементы образования Византизма” (с. 37–406), період II, pp. 518–610, від Юстиніана до Іраклія, період III, 610–716, Іраклій і його наступники.

Перший період починається знову вступною главою – “Византизм и его культурное значение в истории”, такого ж загального характера, як і вступна стаття. Потім автор говорить про виродження імперії, спиняється, кількими поворотами, на факті перенесення столиці до Візантії, і далі, слідячи за історією східної імперії в IV в., головню спиняється на церковній політиці правительства й історії християнської церкви; поруч сеї церковної історії подається огляд важнійших фактів з її політичної історії – значнійші партії присвячені германцям в східній імперії, упадку західної імперії і остготській державі, слов’янському переселенню і римсько-перським відносинам. Перегляд поодиноких явищ, які зробили вплив на сформовання Візантійської держави і того, що автор зве візантизмом, в сій часті ще бореться до певної міри з чисто хронологічною системою – історії по імператорам, але кінець кінцем бере перемогу така механічна схема – перегляд подій по правлінням; заговоривши напр[иклад,] про засновання остготської держави в Італії, автор уриває своє оповідання тому, що тут кінчиться пановання цісаря Зенона, і дальше оповідання відкладається до огляду подій з часів Анастасія.

В такій же механічній схемі – по імператорам ведеться оповідання в дальших “періодах”. В періоді другім головну увагу, розуміється, присвячено

правлінню Юстиніана. Тут багато місця уділено фактам “внутрішньої діяльності” – крім релігійної політики, котрій вначалі дається дуже багато місця, автор спиняється на Юстиніанових будовах, на торгівлі і митовій організації, на кодифікаційній і законодавчій діяльності, на оподаткованню і кадастрі, на жаль тільки дуже часто загальні образи і характеристики автор заступає тут виривками для прикладу, перетяжуючи своє оповідання величезними цитатами, вдаючися в спеціальні питання, в дрібний перегляд ріжних поглядів, мало відповідний для популярної книги, і через те і сі розділи, так інтересні по темі, читаються тяжко і без інтересу.

В третім періоді, поруч перегляду церковної і політичної історії по імператорам, поза сею схемою робляться два екскурси – оден в сферу історії балканських слов’ян і початків болгарського царства, другий – в історію ісламу, і так як в історії християнства в першій періоді, вони властиво далеко виходять за рамки чисто-візантійської історії. З внутрішньої історії держави багато місця і уваги уділено провінціальному устроєві – “темам”.

Взагалі виклад автора не має ні прозорости, ні системи. Він порушує ріжні принципиальні питання, ставить задачі, і не старається дати можливо на них відповідь – принагідно порушивши кидає, щоб вернутись знову і кінець кінцем лишити невиясненими, так що читачеві зістається неясним, чи автор не може за браком матеріяла висвітлити питання яснійше, чи не стало у нього до того снаги і охоти (напр[иклад,] питання про царгородські деми). Характеристика заступається прикладом, аналіз якою-небудь цитатою, виривком, описом пам’яток, які припадком звернули на себе увагу автора або були предметом його спеціальних зайнять. На ст. 710 напр[иклад,] з приводу основного питання, яке так займає автора, – ріжниці візантійського сходу і германського заходу, автору завважає: “Выяснить все эти разнообразные элементы, указать их происхождение и роль в событиях составляет необходимую для нас задачу. Но для выполнения ее встречаются значительные трудности, которые мы надеемся преобедить тем, что не будем стремиться к полноте изложения скудно освещенных летописцами и не искусно подобранных фактов, а лишь к наиболее ясной группировке и систематизации тех немногих событий, в которых выражено существенное содержание эпохи и настроения современных деятелей”. В дійсности одначе книга перетяжена дрібницями, описами битв, походів, тягучими, тяжкими міркуваннями, археологічним, описовим матеріалом, і серед сього всього пропадають гарні, інтересно написані сторінки, розкидані місцями влучні і справедливі гадки, цінні результати дослідів і помічень

автора. А з другого боку, полишилося без освітлення, без уваги багато такого, що неминуче потрібно було освітити. Книга знайомить з династичною, воєнно-політичною і церковною історією, чисто ж культурна історія, історія життя і побуту, історія духової культури і мистецтва – зовсім поминені, або хіба подекуди принагідно зачеплені. І в результаті основне завдання автора вияснити, що таке “візантизм”, лишилося зовсім несповненим.

Для нас мали б спеціальну вартість ті частини праці, присвячені візантійсько-слов'янським відносинам. Автор досить багато присвячує уваги їм, багато разів повертається до вияснення характеру відносин сеї доби, яку він зве “візантійською добою” слов'янської історії. Інтересні його гадки щодо ролі кочових орд в історії слов'янства, аварів спеціально – ролі не тільки руйнної, але і до певної міри позитивної в сій добі. “Быстрое распространение славян по Норику и Панонии, и занятие ими местности от Адриатического до Черного моря должно быть объясняемо главнейше тем, что славяне шли здесь вместе с аварами, которые, в качестве организующего военного элемента, дали силу и напряжение расселению славян”, завважає автор (с. 682). “Нельзя не видеть, что авары принесли с собой в военное дело особую, доселе неизвестную, систему, и что они придали славянам военную организацию, какой им недоставало” (с. 469). “В значительной степени политической и военной организацией они обязаны были аварам” (с. 468). На жаль, далі таких загальних заміток автор в сій справі не пішов; так само тільки загальні замітки знаходимо щодо східно-слов'янського натиску VI–VII в. (с. 390 і д[алі], 464, 660 та ін.).

З свого боку видавці зробили все можливе, щоб утруднити сій книзі розповсюдження, хоч вона призначається ніби то для широкої публіки. Все немов умисно вчинено для того, щоб зробити її неможливо дорогою і зовсім не догідною до уживання. Хотіли дати вид стильний і розкішний, і тільки показали нерозуміння, в чім полягає стильність і краса такого науково-артистичного видання; ілюстрації часто припадкові, карт багато таких бідних змістом, що аж дивно, пощо їх було давати, заставки і букви нового майстерства – переважно дуже мало стильові. Наполовину дешевше, в двох невеликих, портативних книжках можна було дати видання далеко більш стильне – і почитне. Жаль засобів і добрих замірів!

Михайло Грушевський